

معرفی و بررسی تذکره ریاض الافکار نوشتہ عترتی عظیم آبادی

INTRODUCTION AND REVIEW OF TAZKIRA “RIYAD UL AFKAR” BY IBRATI AZEEMABADI

دکتر نسیم الرحمن

استادیار، گروه فارسی، دانشگاه پنجاب لاہور

Abstract:

Persian scholars contributed to the Persian language in many ways. “Tazkira” writing is one of the things that started and flourished in the subcontinent and hundreds of “tazkira” of Persian poets and writers were written in the subcontinent. Mir Wazir Ali Ibrati is one of the famous “tazkira” writers of the subcontinent who lived in Azeemabad in the 13th century AH. He was a prose writer of Persian language and left about twenty four works in the fields of story writing, letter writing, lexicography, history, tazkira writing and religious literature. He compiled two Tazkira, “Meraj ul Khayal” about Persian poets and “Riyad ul Afkar” about Persian prose writers. In this article, his life, works and tazkira Riaz al-Afkar is introduced and analyzed briefly.

Keywords:

تذکرہ نویسی، شبہ قارہ، عترتی عظیم آبادی، انشاپردازان شبہ قارہ

چکیدہ:

فارسی پژوهان شبہ قارہ از جهات مختلفی شعر و ادب فارسی را مورد تحقیق و بررسی قرار دادند. تذکرہ نویسی یکی از آن است که در شبہ قاره آغاز و شکوفا شد و صدها تذکرہ شاعران و نویسندها فارسی در شبہ قاره نوشته شد. میر وزیر علی عترتی از تذکرہ نویسان معروف شبہ قاره است که در قرن سیزدهم هجری در عظیم آباد زندگی می کرد. او انشاپردازان زبان فارسی بود و نزدیک بیست و چهار آثار در زمینه داستان نویسی، رقصات نویسی، لغت نویسی، تاریخ، تذکرہ نویسی و ادبیات دینی به یادگار گذاشته است. او دو تذکرہ به عنوان ”معراج الخیال“ تذکرہ شاعران و ”ریاض الافکار“ تذکرہ انشاپردازان نوشته است. در این مقاله احوال و آثار عترتی و تذکرہ ریاض الافکار او معرفی و بررسی شده است.

کلید واژه ها: تذکرہ نویسی، شبہ قارہ، عترتی عظیم آبادی، انشاپردازان شبہ قارہ.

فارسی شناسان شبہ قاره در رشد زبان فارسی سهم بزرگی دارند که به صورت آثار نظم و نثر در کتابخانه ها وجود دارد. ایشان نه تنها نقش خود را در ترویج زبان فارسی ایفا کردند، بلکه گونه های خاصی همچون لغت نویسی، دستور نویسی، شرح نویسی و تذکرہ نویسی را در زبان و ادبیات فارسی رواج دادند. دکتر پرویز ناتل خانلری در باره این امتیاز فارسی شناسان شبہ قاره می گوید:

”...نویسندها فارسی زبان هند و پاکستان در دو زمینه بر ادبیان ایران برتری

یافته اند؛ یکی در امر تدوین فرهنگنامه و لغت و قواعد زبان فارسی و دیگری در

ثبت احوال و اخبار شاعران فارسی زبان. (۱)

تذکرہ نویسی فارسی در شبہ قاره آغاز شد و نخستین تذکرہ ”باب الالباب“

در حدود ۶۱۸ ق در شبه قاره نوشته شد. بعد از آن تذکره نویسی در شبه قاره رواج یافت و تا کنون صدها تذکره در زمینه شاعران و نویسندهای زبان فارسی نوشته شده است. یکی از تذکره نویسان شبه قاره عربتی عظیم آبادی است که دو تذکره به عنوان "معراج الخيال" و "ریاض الشعرا" به یادگار گذاشته است.

عربتی عظیم آبادی از نژاد نویسان بزرگ فارسی شبه قاره بود که در قرن سیزدهم هجری قمری می‌زیست. نامش وزیر علی و تخلص عربتی بود. اگرچه به لقب "میر" ملقب بود؛ اما از سادات نبود (۲) او در دیپی "باره" در نزدیکی عظیم آباد هند فعلی متولد شد. پدر و مادر عربتی کایست هندو بودند. عمرش هنوز نه یا دس سال بود که پدر و مادرش درگذشتند. نواب مهدی علی خان، دولتمرد آن اطراف، درگذشت پدر و مادرش را شنیده او را به عظیم آباد فرا خواند و راجه پیاری لال الفتی که از خانواده بزرگ کایست عظیم آباد و بازنیسته دربار تیموریان بود، به نسبت هم مذهبی عربتی را از نواب خواسته با خود برداشت و عربتی علم و هنر آن زمان نزد پیاری لعل الفتی آموخت. عربتی در تذکره ریاض الافکار در دو جا از شاگردی اش اقرار نموده است:

«...باز از دهلی رخت اقامت در شهر عظیم آباد انداخته به شغل درس و تدریس

پرداخته در همین نزدیکی من محترم اوراق هم مشرف به شاگردی آن کامل العیار

شدم» (۳)

«...عمری دراز در صحبت پرمنفعت افصح الفصحاء استادنا جناب راجه پیاری لعل دهلوی متخلص به الفتی دامت برکاته به مشق سخن استخوانها شکسته...» (۴)
در خانه الفتی، شاگردان دیگر هم بودند و در میان آن شاه بخشش حسین بود که به صحبت او عربتی قبول اسلام نمود. (۵) بعد از تحصیلات، نخست عربتی به اتالیقی سهراب جنگ پسر نواب محمد مهدی قلی خان مقرر شد و بعدها با تهور جنگ به بنارس رفته به سمت منشی گری او گماشته شد. سپس به عظیم آباد بازگشت و به کوشش الفتی، اتالیقی مهپت سینگ، پسر مهاراجه شتاب رای شد و در مدت کوتاه مهپت سینگ را در نظم و نثر فارسی به کمال رساند و نزد نوابان و راجه‌های آن زمان به هنر اتالیقی معروف گشت. برای مدت دو سه سال به عهده «ناظر» هم کار کرد و به همین علت به لقب «ناظر» معروف بود. بعد از آن اتالیق نواب سید ولایت علی خان شد. بعدها، در دبیرستان به عنوان مدرس فارسی نیز کار می‌کرد. عربتی عمر خود را در تجرد گذاشت و در هفتاد سالگی درگذشت. (۶).

عربتی به زبان فارسی شعر می‌سرود البته آثار مستقلی به نشر نوشته. ذوق شعر بسیار داشت و صدها شعر زبان فارسی و اردو یادش بود. در «تاریخ شعرای بهار» سه بیت غزل از او درج شده است که اینجا نقل می‌شود:

مه پاره خورشید عذرای چه توان گفت
یک ذره سر مهر نداری چه توان گفت
ما را که به جانیم خریدار وصالت
از مهر فروشان نشماری، چه توان گفت
کارش همه بیتابی و زنهار نگفتی
ای عربتی ما به چه کاری، چه توان گفت (۷)

شرح آثارش در زیر است:

تذکره: ۱- معراج الخيال (۱۲۵۷ق): تذکره دویست و پنج شاعر غزل سرای فارسی

۲- ریاض الافکار (۱۲۶۸ق): تذکره صد و سه انشاپردازان فارسی

نشر داستانی: ۳- اعجاز المحبت (۱۲۴۷ق): نشر مثنوی نل دمن فیضی دکنی است (محفوظ الحق، ۱۹۳۳م: ۲۱۹). به گفته عارف نوشاهی، اعجاز المحبت یا اعجاز محبت عنوان نثر یوسف و زلیخای جامی است (۸)

۴- معراج العشاق (۱۲۵۱ق): نثر مثنوی لیلی و مجنون هاتفی است

۵- سراج المحبت (۱۲۵۲ق): نثر مثنوی هیر رانجهای میر قمر الدین منت است

۶- نثر یوسف زلیخا

۷- نثر سکندرنامه بری

۸- پرخاشنامه عجم: خلاصه شاهنامه (۹)

رقات: ۹- مصباح الاخلاق (۱۲۵۰ق): مجموعه رقات عبرتی. این مجموعه دارای رقات عبرتی است که به دوستان نوشته است. بزرگ تعداد رقات ۷۶ (۱۰) و محفوظ الحق ۷۷ نوشته است (۱۱). نسخه خطی آن در کتابخانه ایشیاتک سوسایتی بنگاله نگهداری می شود. محفوظ الحق می نویسد که شخصی در داکه مجموعه رقات داشت که در آن رقات عبرتی عظیم آبادی نیز بود؛ اما حالا آن مجموعه به دست نیامده است. (۱۲)

۱۰- زاد العقبی (مجموعه رقات)

۱۱- توشه آخرت (مجموعه رقات)

۱۲- رقات رنگین (۱۳)

تاریخ: ۱۳- جام جهان نما (۱۲۶۶ق): تاریخ ورود انگلیسی ها در شبہ قاره

دینی: ۱۴- مرأت السعادة: در بیان ازدواج حضرت محمد صلی الله علیه وآلہ وسلم با حضرت خدیجه الکبری رضی الله عنها (۱۴)

۱۵- شبستان امامت: در احوال پیامبر و امامان

لغت: ۱۶- ریاض الحروف (۱۲۶۲ق): در معانی حروف مفرد

دیگر: ۱۷- آتشکده عشق

۱۸- مدیتة الحکایات

۱۹- آداب منشی گری (۱۵)

۲۰- شکرستان نبوت

۲۱- ریاض الافعال

۲۲- حدیقة الاضافت

۲۳- مصباح المرکبات

۲۴- محیط الكلام (۱۶)

تذکره ریاض الافکار

ریاض الافکار تذکره انشاپردازان زبان فارسی است و عبرتی در آن به ترتیب الفبائی

انشاپردازان را ذکر کرده و نمونه رقعات ایشان آورده است. نسخه خطی این تذکره در ۶۰ برگ مشتمل بر فرد مکتبه در ۱۲۸۲ق در کتابخانه ملی هند، کلکته نگهداری می شود و عکس آن به صورت پی دی ایف بر اینترنت وجود دارد که لینک آن در کتابشناسی درج شده است. عبرتی این تذکره را در ۱۲۶۸ق نوشت چنانکه می نویسد:

«درین زمان که یک هزار و دو صد و شصت و هشت از هجرت نبوی است و محرر اوراق به هزار کلفت به دگر دیار از وطن آماده گرم روی است...» (۱۷)

تذکره از حمد باری تعالی آغاز می شود و سپس عبرتی ابیات حمدیه می آرد:
کشان بر زمین دامن رحمتش روان بر فلک شوکت عزتش
زبان در دهان غنچه فکر اوست سخن در نفس سبحه ذکر اوست (۱۸)
پس از این نعت رسول کریم صلی الله علیه وآلہ وسلم و منقبت آل و اصحاب کبار آورده است.

رسول هاشمی، شاه رسولان محمد قبله صاحب قبولان
سبق ناخوانده در هر علم عالم قلم نگرفته در خطش دو عالم (۱۹)
عبرتی در سبب تالیف تذکره گفته است که او مدتها رقعات انشاپردازان فارسی را در مطالعه داشته است و رقعاتی که پسند خاطر گردید، جمع آوری نمود و احوال زندگانی انشاپردازان از تذکره ها مثل «ید بیضا»، «سرو آزاد»، «مرأت الخيال» و «ریاض الشعرا» رونویسی کرده به آن اضافه کرد و مدتها در انتظار مساعدت روزگار بود تا در ۱۲۶۸ق فرصت یافته این کار را به صورت تذکره تقدیم دوستان کرده است. (۲۰)

عبرتی «ریاض الافکار» را از لحاظ حروف الفبا در بیست و هشت خیابان تقسیم نموده است و از صد و سه رقعات نویسان زبان فارسی ذکر کرده است:

به تالیف این نسخه تا دل نشد خون نیفتاد در کف چنین در مکنون
ز هر جا به صد جست و جوی فراوان مکاتیب رنگین جادونگاران
فراهم درین نسخه چون گل به بستان نمودم من تنگ بزم سخندان (۲۱)

فهرست اسمای انشاپردازان به ترتیب تذکره در زیر است:

خیابان اول: ابو علی سینا، ابو الفتح گیلانی؛ ابوالفضل؛ احسن علی، میر؛ اختر، محمد صادق خان؛ آرزو، سراج الدین علی خان؛ افضل خان، مرزا محمد علی؛ اکبر، جلال الدین محمد؛ میر الهی، میر عماد الدین؛ الفت، لاله او جاگر چند؛ الفتی، راجه پیاری لعل؛ امان الله حسینی؛ راجه امرت لعل

دوم: ملا محمد باقر؛ باقر ثانی، میر باقر علوی؛ برهمن، چندرب هان؛ بسمل، امیر حسن خان؛ بسمل، مولوی مهدی علی؛ بیدل، میرزا عبدالقدار

سوم: تنه، عبداللطیف خان؛ تهور چند، سید محمد حسن خان بهادر؛ تیتر چند؛ تیک چند سامی

چهارم: ثنا، خواجه حسین مرزا

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره: ۶، اکتبر- دسامبر ۲۰۲۴ء

پنجم: جامی، مولانا عبدالرحمان؛ میرزا جعفر، آصف خان؛ جلالا، سید جلال الدین محمد؛
جویا، میرزا داراب بیگ؛ جهانگیر، نور الدین

ششم: حزین، محمد علی؛ حسرت، محمد سعید؛ حسرتی، لالہ بندپرشاد؛ میر حیدر

هفتم: خفا، مولوی بشارت علی؛ خلاق، مولوی تصدق حسین؛ خرم، شهاب الدین شاهجهان

هشتم: دانشمند خان، شفیع؛ شاهزادہ دانیال

نهم: ذبیح، مرزا امان علی؛ ذو القدر، مرزا محسن

دهم: راسخ، شیخ غلام علی؛ رازی، سید عسکری عاقل خان؛ رحیم، نواب عبدالرحیم

خانخانان؛ رسا، ایزد بخش؛ محمد رضا عظیم آبادی

یازدهم: زکی، لالہ چونی لال؛ زکی، میر زین الدین؛ مخفی، زیب النساء بیگم

دوازدهم: اسد خان، شیخ سعد اللہ؛ سعد محمد میر خان؛ سلیم، محمد قلی؛ سهراب جنگ،

نواب حسین قلی خان بہادر

سیزدهم: شاہ محمد، خلیفہ؛ شریف سرمدی؛ شفا، خواجه عبدالعلی خان؛ شیر خان لودی

چهاردهم: مرزا محمد صادق؛ صایب، محمد علی؛ آغا صفی

پانزدهم: ضمیر، هیرالعل؛ سید ضیاء اللہ بلگرامی

شانزدهم: طالب آملی؛ ملا طغرا؛ شاہ طهماسب

هفدهم: ظہوری، ملا نور الدین محمد

هیجدهم: عالمگیر، اورنگزیب؛ عالی، مرزا محمد نعمت خان؛ عبرتی، میر وزیر علی؛ عرفی،

سید محمد؛ علی، ناصر علی سرهندي

نوزدهم: غالب، مرزا اسد اللہ خان؛ غنیمت کنجاهی، محمد اکرم

بیستم: فانی، محمد محسن؛ فرقتی، سید علی بخش؛ فریاد، شاہ الفت حسین موسوی؛

فطرت، مرزا معز موسوی؛ فیضی، مولانا فیاضی؛ فیاض علی خان فغان

بیست و یکم: قتیل، مرزا محمد حسن

بیست و دوم: کاهی، ملا نجم الدین؛ کلیم، مرزا ابو طالب کلیم ہمدانی

بیست و سوم: لالہ لجھمن نراین

بیست و چهارم: ملا مبارک ناگوری؛ منشا، مرزا احمد؛ منیر لاهوری، ابو البرکات؛ موزون،

راجہ رام نراین سینگ؛ مهابت جنگ، نواب شجاع الملک حسام الدولہ؛ مهابت خان، میر عبور

کابلی

بیست و پنجم: نصیرا ہمدانی؛ نعمت اللہ ولی کرمانی؛ نوایی، میر علی شیر؛ نوری، ابو

یوسف شوستری؛ نور جہان بیگم

بیست و ششم: واعظ، مرزا محمد رفیع؛ وحشتی، شاہ بخشش حسین؛ مرزا طاهر وحید

قزوینی؛ وزیر مل؛ ولا، راجہ بھوپ سینگ

بیست و هشتم: یاس، مولوی انور علی؛ یار محمد؛ یکتا، مرزا نوروز علی خان؛ یوسف، میر

یوسف بلگرامی

عربتی تذکره را بر این دعا به پایان رسانده است:

این تازه جریده ماناد به دهر تا قیامت
هرگز ز سخن نه کارданی است از نادره خامه ام نشانی است (۲۲)
در آخر قطعه تاریخ، که شاگردش سید امیر جان فرقتی نظم کرده، نیز آورده است:
خدای سخن عربتی، نکته سنج که پیشش سخن طفل مکتب نشینی
نه من فرقتی بهره یاب از کلامش جهانی است از خرمنش خوشه چینی
اگر زنده بودی قتیل سخن رس همی سود بر درگه او جبینی
کلام را ازو مایه سحرکاری ملیحش همه آگینی
زمین سخنها بود گل زمینی ز رنگینی طبع خرم بهارش
پی یادگار اندرين دهر فانی چو بنوشت این نسخه دل نشینی
بجستم من از عقل سال طرازش به گوشم بگفت: «چه نثر متینی» (۲۳)

این تذکره حاوی است بر نه صد سال تاریخ نشر فارسی از قرن پنجم هجری قمری تا
زمان تالیف تذکره (۱۲۶۸ق) و اکثری از انشاپردازان از شبه قاره هستند. عربتی در این
تذکره فن انشا را به کار برده است و برای هر رقعه صفتی جدا و نکته ای نادر ذکر کرده
است:

بیست و هفتم

«رقعه شورش انگیز (۲۴)؛ رقعه همه سوز و درد (۲۵)؛ رقعه بلاعت مضمون (۲۶)؛
رقعه شکیب از دل ربا (۲۷)؛ عرضداشت عرفان مشحون (۲۸) رقعه نشاط افزا
(۲۹)؛ رقعه جادو عبارت (۳۰)؛ رقعه پختگی آمود (۳۱)؛ رقعه سحر آمیز (۳۲)؛
فرمان قضاجریان (۳۳)؛ اندرزنامه عترت آمیز (۳۴)»

عربتی مکتوب نگاران نامی زبان فارسی را به لقب های رنگارنگ و توصیف جداگانه
ذکر کرده است.

«امام بلاعت پوران (۳۵)؛ غالب عرصه دهر (۳۶)؛ سردفتر رنگین تلاشان
خوش خیال (۳۷)؛ صاحب سيف والقلم (۳۸)؛ فصیحه شیرافگن (۳۹)؛
همایون طالع فلک اقتدار (۴۰)»

او سانحه درگذشت هر مکتوب نگار را به نوع جداگانه به نگارش آورده است.

از لاهور هستی جانب کابل نیستی شتافت (۴۱)؛

پامال فیل کوه پیکر اجل شد (۴۲)

آخر بلبل روحش به روضه ارم خرامید (۴۳)؛

فرهادانه جانب بیستون عدم شتافت (۴۴)؛

خیام دولت جانب قلمرو خلد کشید (۴۵)؛

راست چون تیر جانب عرصه عدم شتافت (۴۶)؛

کمر عزیمت به سیاحت ملک بقا بربست (۴۷)؛

عزلت نشین صومعه لحد گشت (۴۸)

بهار عمرش مبدل به خزان شد (۴۹)؛

طلب ارتحال به عالم آخرت کوفت (۵۰)

عبرتی در درج برخی از تاریخ‌ها مثلاً تاریخ درگذشت خان آرزو اشتباه کرده است. هم چنین انتساب رقعتات با جلال الدین اکبر هم اشتباه دارد. البته در این تذکره احوال بعضی از فارسی شناسان شبه قاره درج شده است که معاصر عبرتی بودند و احوال ایشان از منابع دیگر کم به دست می‌آید. عبرتی در این تذکره از چهارده تن فارسی شناسان که دوستان و شاگردان او بودند ذکر کرده است و نمونه رقعتات ایشان آورده است و همین بخش تذکره اهمیت دارد.

حوالی

- (۱) نقوی، دکتر سید علیرضا، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، (تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۹۶۴م)، ص پانزده.
- (۲) شاد عظیم آبادی، خان بهادر میر علی محمد، "ناظر وزیر علی عبرتی"، مجله ندیم، بهار نمبر، جلد ۲، شماره ۱۲، هند، (پتنه: ۱۹۳۳م)، ۲۶.
- (۳) عبرتی عظیم آبادی، وزیر علی، ریاض الافکار، نسخه خطی، (کلکته: کتابخانه ملی هند، ۱۲۸۲ق) ۸. <https://archive.org/details/dli.ministry.26807>
- (۴) همان: ۴۰ ب.
- (۵) شاد عظیم آبادی، خان بهادر میر علی محمد، "ناظر وزیر علی عبرتی"، مجله ندیم، بهار نمبر، جلد ۲، شماره ۱۲، هند، (پتنه: ۱۹۳۳م)، ۲۷.
- (۶) شاد عظیم آبادی، خان بهادر میر علی محمد، "ناظر وزیر علی عبرتی"، مجله ندیم، بهار نمبر، جلد ۲، شماره ۱۲، هند، (پتنه: ۱۹۳۳م)، ۳۱-۳۰.
- (۷) راز عظیم آبادی، سید عزیز الدین احمد بلخی، تاریخ شعرای بهار، جلد اول، (بانکی پور: قومی پریس لیمیتد، ۱۹۳۱م)، ۱۳۶.
- (۸) نوشاهی، عارف، کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، چهار مجلد، (تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱ش)، ۱۷۰۷.
- (۹) همان.
- (۱۰) بزرگر، حسین کشتی، " عبرتی عظیم آبادی "، دانشنامه ادب فارسی در شبه قاره، مجلد دوم، (تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۹۸۴م)، ۱۷۴۷.
- (۱۱) محفوظ الحق، محمد، " عبرتی عظیم آبادی "، مجله ندیم، بهار نمبر، جلد ۲، شماره ۱۲، (پتنه: ۱۹۳۳م)، ۲۱۹.
- (۱۲) همان: ۲۲۸.
- (۱۳) نوشاهی، عارف، کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، چهار مجلد، (تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱ش)، ۱۷۰۷.

روحِ تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره ۶، اکتبر- دسامبر ۲۰۲۴ء

(۱۴) نوشاهی، عارف، کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبہ قارہ (هند، پاکستان، بنگلادش)، چهارمجلد، (تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱ش)، ۲۴۱۸.

(۱۵) محفوظ الحق، محمد، "عربتی عظیم آبادی"، مجله ندیم، بهار نمبر، جلد ۲، شماره ۱۲، (پتنہ: ۱۹۳۳م)، ۲۲۷.

(۱۶) نوشاهی، عارف، کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبہ قارہ (هند، پاکستان، بنگلادش)، چهارمجلد، (تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱ش)، ۱۷۰۷.

(۱۷) عربتی عظیم آبادی، وزیر علی، ریاض الافکار، نسخه خطی، (کلکته: کتابخانه ملی هند، ۱۲۸۲ق)، ۲ ب

(۱۸) همان: ۲ الف-ب همان: ۲۰ همان: ۱۹

(۱۹) همان: ۳ الف همان: ۲۳ همان: ۶۰ ب

(۲۰) همان: ۴۱الف همان: ۲۶ همان: ۴۰ ب

(۲۱) همان: ۴۴الف همان: ۲۹ همان: ۱۴۲الف

(۲۲) همان: ۴۱ب همان: ۳۲ همان: ۴۶ ب

(۲۳) همان: ۴۰ب همان: ۳۵ همان: ۱۵۴الف

(۲۴) همان: ۴۱الف همان: ۳۸ همان: ۱۴۲الف

(۲۵) همان: ۴۱ همان: ۳۳ب همان: ۱۵۷الف

(۲۶) همان: ۴۱ب همان: ۴۱ همان: ۲۸ب

(۲۷) همان: ۴۲ همان: ۴۷ همان: ۲۵الف

(۲۸) همان: ۴۱ب همان: ۵۰ همان: ۱۴۲الف

(۲۹) همان: ۴۰ب همان: ۴۰ همان: ۴۵ب

(۳۰) همان: ۴۰ب همان: ۳۴ همان: ۵۳ب

(۳۱) همان: ۴۰ب همان: ۳۷ همان: ۱۴۱الف

(۳۲) همان: ۴۰ب همان: ۳۹ همان: ۵۳ب

(۳۳) همان: ۴۰ب همان: ۴۰ همان: ۶ب

(۳۴) همان: ۴۰ب همان: ۴۲ همان: ۲۲ب

(۳۵) همان: ۴۰ب همان: ۴۳ همان: ۲۶ب

(۳۶) همان: ۴۰ب همان: ۴۶ همان: ۴۱ب

(۳۷) همان: ۴۰ب همان: ۴۷ همان: ۴۸

(۳۸) همان: ۴۰ب همان: ۴۹ همان: ۴۱ب

(۳۹) همان: ۴۰ب همان: ۵۰ همان: ۴۲

(۴۰) همان: ۴۰ب همان: ۵۱ همان: ۴۲

(۴۱) همان: ۴۰ب همان: ۵۲ همان: ۴۳

(۴۲) همان: ۴۰ب همان: ۵۳ همان: ۴۴

(۴۳) همان: ۴۰ب همان: ۵۴ همان: ۴۵

(۴۴) همان: ۴۰ب همان: ۵۵ همان: ۴۶

(۴۵) همان: ۴۰ب همان: ۵۶ همان: ۴۷

(۴۶) همان: ۴۰ب همان: ۵۷ همان: ۴۸

REFERENCES

- Barzagar, Hussain Kushtali, "Ibrati Azeem Abadi", Encyclopaedia of Persian Literature in Subcontinent, Vol 2, (Tehran: Ministry of Education, 1984).
Ibrati Azeem Abadi, Wazir Ali, *Riyad Ul Afskar*, Manuscript, (Kolkata, National Library of India, 1865-66/1282) <https://archive.org/details/dli.ministry.26807>
- Mahfooz Ul Haq, Muhammad (1933), "Ibrati Azeem Abadi", Journal "Nadeem", Bahar No. Vol 2, No 12, p 209-229, (Patna: 1933)
- Naqvi, Dr. Syed Ali Raza, *Tazkira Navisi e Farsi Dr Hind o Pakistan*, (Tehran: Elmi Publications, 1964)
Noshahi, Arif, *Kitabshanasi e Asar e Farsi Chap Shuda Dr Shibe Qareh (Hind, Pakistan, Bangladesh)*, 4 vol, (Tehran: Mirasmaktoob, 2012/1391)
- Raz Azeem Abadi, Syed Aziz Ud Din Ahmad Balkhi, *Tarikh e Shoara e Bahar*, Vol 1, (Bankipur: Qoami Press Limited, 1931).
- Shad Azeem Abadi, Khan Bahadur Mir Ali Muhammad (1933), "Nazir Wazir Ali Ibrati", Journal "Nadeem", Bahar No. Vol 2, No 12, p 209-229, (Patna: 1933)

